

Sławomir Godek

Wydział Prawa i Administracji,
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

O źródłach historyczno-prawnych do dziejów guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego (do 1840 r.) – rzut oka z perspektywy *habet* i *debet* edytorstwa

Po upadku Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. rodzime prawo sądowe w swej zasadniczej części utrzymało się tylko na ziemiach zaboru rosyjskiego i tam przetrwało najdłużej. Jego moc potwierdzały liczne akty wydawane w związku z kolejnymi aneksjami przeprowadzonymi przez Katarzynę II, a w ślad za tym także przez namiestników nowo tworzonej guberni cesarstwa¹. Władze rosyjskie miały mgliste wyobrażenie o prawie polsko-litewskim, którego dalsze obowiązywanie (wyjąwszy przepisy sprzeczne z ustrojem imperium) na terytoriach „przyłączonych od Polski” tak ochoczo wielokrotnie potwierdzały. Niezależnie od tego można wątpić, czy wobec rozstroju tamtejszych stosunków prawnych którykolwiek z ówczesnych, nawet uczonych, jurystów byłby w stanie udzielić Petersburgowi wyczerpujących i ścisłych wyjaśnień na temat tego, jakie prawa tam obowiązywały². Sankcji dawnemu prawu, które „przez przeciąg lat wielu przedłużyło narodowe życie Polski”³, udzielali

¹ S. Godek, *III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, Warszawa 2012, s. 300 i n.

² A.E. Nolde, *Oczerki po istorii kodyfikacji miestnych graždanskich zakonow pri grafie Speranskom*, 1, *Popytka kodyfikacji litowsko-polskiego prawa*, Sankt Petersburg 1906, s. 11 i n., 19 i n.; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (dalej CPH) 2003, t. 55, z. 1, s. 68.

³ Biblioteka Narodowa (dalej BN), II 9783, [autor nieznany], *Pamiętnik literatury polskiej XIXgo stulecia*, k. 62, rkps.

hojną ręką również następcy carycy – Paweł I i Aleksander I⁴. Nie było to oczywiście żadną osobliwością czy ekskluzywną koncesją, odrębnymi prawami cieszyły się bowiem w Rosji m.in. pobliskie gubernie ostżejskie, czyli nadbałtyckie (liwońska, kurlandzka, estlandzka), oraz małorosyjskie (czernihowska i połtawska). W wyniku przemian politycznych i ustrojowych o kapitalnym znaczeniu realizowanego przez lata unifikacyjnego kursu Katarzyny w stosunku do polskich nabytków (odwróconego co prawda

⁴ *Obozrientje istoriczeskich swiedienij o sostawlenii Swoda miestnych zakonow Zapadnych gubernij*, wyd. M.J. Pergament, A.E. Nolde, Sankt Petersburg 1910, s. 30 i n. Chyba najczęściej w źródłach i literaturze wymieniane są ukazy z 12 XII 1796 r. (*Imiennyj, dannyj Senatu – O nowom razdielenii gosudarstwa na gubernii*, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii s 1649 goda” [dalej PSZ], Petersburg 1830, t. 24, nr 17634, s. 229–230) oraz z 9 IX 1801 r. (*Imiennyj, dannyj Senatu – O wozstanowlenii piati gubernij i o podczinienii pogranicznych gubernij wojennym gubernatorom*), PSZ, t. 26, nr 20004, s. 775–778). Akty prawne podawane są w niniejszym tekście według kalendarza juliańskiego. Zob. też notatkę z wyszczególnieniem ukazów, „którymi prawa własne dla Litwy darowane” (BN, IV 8681, Ukazy, którymi prawa własne dla Litwy darowane, b.d., k. 108, rkps). Akty te były przypomniane przez sądy. Np. sąd podkomorski pow. rówieńskiego w gub. wołyńskiej, rozpatrując na gruncie sprawę między Radziwiłłami i Lenkiewiczami w 1823 r. (dekret odczytano stronom 13 września, zapewne v.s.), wskazał, że „ukazy Najwyższe, mianowicie 1796 roku dnia 12 grudnia i 1801 dnia 9 września wypadłe i po całym Imperium dla wiadomości powszechnej ogłoszone, wszystkie prawa polskie dla guberni od Polski do Rosji inkorporowanych w całej sile zachowały, a ukazy równie Najwyższe: 1798 roku dnia 14 stycznia, 1800 dnia 19 aprilis, 1815 dnia 12 septembris i 1816 dnia 6 czerwca wypadłe, takż podług praw polskich w guberniach od Polski do Rosji przyłączonych wszystkie sprawy sądzić każą”. Nieco dalej czytamy w wywodzie komornika, że „Ukaz Rządzącego Senatu w sprawie JWW. Worcella z JWW. Krasickimi roku 1801 dnia 19 czerwca Sądowni Głównemu Kijowskiemu nadesłany, jako tylko w jednej sprawie i do jednej guberni zapadły, Najwyższą wolą niekonfirmowany i po wszystkich guberniach (dla wiadomości, iż jest prawem krajowym) nierozesłany, ukazom lat 1796 dnia 12 decembris, 1801 dnia 9 septembris, którymi w prowincjach od Polski przyłączonych prawa polskie w całej sile i mocy są zachowane, niemniej ukazom podobnie Najwyższym lat 1798 dnia 14 stycznia, 1800 dnia 19 aprilis, 1815 dnia 12 septembris i 1816 dnia 6 czerwca w guberniach od Polski przyłączonych sądzić się podług praw polskich pozwalającym, przeciw się nie może” (Biblioteka PAN-PAU [Kraków], 3121, Papiery majątkowe i procesowe Lenkiewiczów w sprawach z Radziwiłłami z lat 1578–1860, k. 209, 270, rkps [czterech ostatnich ukazów nie ma pod wymienionymi datami w PSZ]). Zob. też BUW, 2409 (nr 1), [J. Jaroszewicz], *Treść wykładanej nauki prawa cywilnego, którym się rządzą prowincje od Polski do Rosji wcielone, podług skryptu z r. 1830*, k. 2, rkps; A. Korowicki, *Proces cywilny litewski*, Wilno 1826, s. 3.

zaraz po objęciu tronu przez Pawła), a tym samym otwarcia pola dla oddziaływania prawa rosyjskiego na ziemiach litewsko-ruskich, obok dawnych źródeł prawa polsko-litewskiego, sięgających korzeniami XVI w., a nawet epoki dawniejszej, musiały pojawić się także obce. Jak uczył Aleksander Mickiewicz, „prawodawstwo jednak polskie nie znikło, żyje ono i zawsze jest w pewnym dążeniu i wątek w dziejach nie przerywa się. Prawodawstwo rosyjskie wpływem ogólnym dotyka polskie i usiłuje go przekształcić”⁵. Otóż problem wzajemnych relacji prawa polsko-litewskiego, zwłaszcza statutowego, z zaborczą praktyką, jak również proces jego stopniowej erozji pod wpływem coraz liczniejszych aktów wydawanych przez władze rosyjskie aż do stanowiącego niewątpliwą cezurę krytycznego momentu uchylenia litewskiej kodyfikacji w 1840 r., nie został dotąd w sposób zadowalający wyświetlony przez naukę i wymaga badań⁶. Do ich rozwoju może się przyczynić ożywienie działalności edytorskiej w zakresie źródeł prawa, dlatego wydaje się, że krótki przegląd atutów i braków współczesnej nauki w tej właśnie sferze może okazać się pożyteczny.

Po rozbiorowym dramacie na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej Obojga Narodów wcielonych do Rosji podstawowym źródłem prawa pozostał „Manifestami za główne prawidło uznany”⁷ III Statut litewski z 1588 r. Choć w części przestarzały już za czasów polskich, a potem systematycznie osłabiany przez mnożące się akty rosyjskie, zachował do końca,

⁵ Biblioteka Kórnicka, 00768, A. Mickiewicz, *Kurs prawa cywilnego polskiego i historii tegoż wykładany w Wołyńskim Liceum w Krzemieńcu w roku 1829 przez P. Aleksandra Mickiewicza, nauczyciela prawa krajowego i rzymskiego*, k. 59, rkps.

⁶ W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i w Rosji do rosyjskiej reformy sądowej. (Zarys historyczno-porównawczy)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 1965, t. 12, z. 4, s. 118; J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] *idem, O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 70; *idem, Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa 1999, s. 99 i n.; A.B. Zakrzewski, *Zmierzch staropolskiego prawa*, [w:] *Zmierzch kultury staropolskiej. Ciągłość i kryzysy*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1997, s. 47 i n.; A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.)*. *Prawo – ustrój – społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 214, 227 i n. Ostatnio obszerniej o tym w: S. Godek, *III Statut litewski...* (tam szczegółowa literatura).

⁷ BUW, 2409 (nr 1), [J. Jaroszewicz], *Treść wykładanej nauki prawa cywilnego, którym się rządzią prowincje od Polski do Rosji wcielone, podług skryptu z r. 1830*, k. 2, rkps. Jaugen Aniszczenka twierdził, że władze rosyjskie za panowania Katarzyny II, mimo deklaracji o zachowaniu dawnych praw, uniknęły jednoznacznego oficjalnego uznania Statutu za obowiązujące źródło prawa (J. Aniszczenka, *Inkarparacja Białarusi w Rasiejskiju Impieriju za Kaciarynaję II*, „Spadczyna” 1996, nr 3, s. 42).

a więc do czasu uchylenia go ukazem Mikołaja I z 25 czerwca 1840 r.⁸, daleką integralność⁹. Co prawda niemal z marszu, bo już pierwszymi aktami ogłaszającymi kolejne aneksje i podstawowe zasady, na których w odrywanych dzielnicach miał się opierać nowy porządek, uchylono jego przepisy z zakresu prawa publicznego. Stały się one od razu tylko pomnikiem historycznym¹⁰. Dość szybko poważnie nadwątlono także te z dziedziny prawa karnego, które musiały ustąpić regulacjom rosyjskim¹¹, długo jeszcze natomiast utrzymywał się trzon statutowego systemu prawa

⁸ *Imiennyj, dannyj Senatu, raspublikowanij 21 awgusta. O rasprostranienii siły i diejstwija Rossijskich graždanskich zakonow, na wsze Zapadnyja wozwraszczenija ot Polszy oblasti*, PSZ (sobr. 2), Sankt Petersburg 1830, t. 15, cz. 1, nr 13591, s. 443–445. Akt uchylał Statut w guberniach kijowskiej, podolskiej, wołyńskiej, mińskiej, wileńskiej, grodzieńskiej oraz w obwodzie białostockim. Wraz z nim moc traciły wydane na jego podstawie i dopełniające go konstytucje sejmowe i inne przepisy. Ukaz nie dotyczył guberni małopolskich, gdzie Statut, mocno już zagłuszony przepisami rosyjskimi, utrzymał się do 1843 r. Wcześniej już ukaz z 1 I 1831 r. (opublikowany 9 stycznia) uchylił Statut na Białorusi (*Imiennyj, dannyj Senatu – O wwiedienii w guberniach: Mogilewskiej i Witebskiej, kak po Prawitielstwiennoj, tak i po Sudiebnoj czasti, togo samego poriadka, kotoryj nabludajetsia wo wnutriennich oblastiach gosudarstwa*, PSZ [sobr. 2], Sankt Petersburg 1831, t. 6, cz. 1, nr 4233, s. 1). Zob. M.P. Wasyleńko, *Jak skasowano Łytows'koho Statuta (z istoriji kodyfikacji zachidno-rus'koho ta wkrajins'koho prawa)*, [w:] *idem, Wýbrani twory w 3-ch tomach*, t. 2: *Jurydyczni praci*, red. J.S. Szemszuczenko, I.B. Usenko, Kyjiw 2006, s. 286–353.

⁹ S. Godek, *III Statut litewski...*, s. 300–694.

¹⁰ Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy, Oddział rękopisów, f. 5, Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 5355/I, [I. Daniłowicz], *Prawo polsko-litewskie*, s. 6, rkps.

¹¹ Kazimierz Antoszewski zanotował z wykładu Aleksandra Korowickiego, że po wcieleniu ziem Rzeczypospolitej do Rosji „prawo rosyjskie do sądów wprowadzone zostało. I do tyła mogą obowiązywać nasze prawa, do ilar nie są przeciwnie ustawom rosyjskim” (BN, II 9540 [I], K. Antoszewski, *Prawo kryminalne 1821 roku dnia 15 septembra*, k. 124 i n., rkps). O źródłach prawa rosyjskiego zob. *ibidem*, k. 126 i n. Aleksander Mickiewicz mówił wprost o zastąpieniu dawnego prawa karnego przez rosyjskie (Biblioteka Kórnicka, 00768, A. Mickiewicz, *Kurs prawa cywilnego polskiego i historii tegoż wykładany w Wołyńskim Liceum w Krzemieńcu w roku 1829 przez P. Aleksandra Mickiewicza, nauczyciela prawa krajowego i rzymskiego*, k. 59, rkps). O zaprzestaniu wykonywania wielu kar „dawnymi prawami przepisanych” i o tym, że „znaczna ich liczba w przemianie rządu zniesiona lub zmieniona została. Jurysdykcje bowiem nasze w sądeniu spraw kryminalnych prawami imperium rosyjskiego sądzić się powinny” (Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy, Oddział rękopisów, f. 5, Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 5355/I, [I. Daniłowicz], *Prawo polsko-litewskie*, s. 883 i n., rkps).

cywilnego i to właściwie we wszystkich jego obszarach¹². Na przełomie stuleci XVIII i XIX w obrocie prawnym posługiwano się najczęściej wydaniami polskimi tej kodyfikacji z lat 1744 (jeszcze w 1780 r. powtórzono to wydanie z tą samą datą) i 1786¹³. Zwłaszcza to ostatnie, jak wskazywał Adam Powstański, „jako w powszechnym używaniu będące, było istniejącym Statutem”¹⁴. Skażoną wieloma usterkami edycję z 1786 r.¹⁵ powtórzono w Wilnie w 1819 r., ale ta „błędy nowe czyni i dawne przedrukowuje”¹⁶.

¹² Józef Jaroszewicz na lekcji wstępnej w Uniwersytecie Wileńskim w 1829 r. informował słuchaczy, że przystąpi do wykładu „prawa cywilnego, a potem do prawa kryminalnego Polski i Litwy, z których pierwsze, to jest cywilne, dotąd jeszcze po większej części nas obowiązuje, będąc dopełnionym lub tylko objaśnionym terazniejszymi ukazami, drugie zaś, to jest kryminalne, już prawie tylko do starożytności praw naszych należy, gdyż na jego miejscu rozkazuje dziś prawo kryminalne rosyjskie. Dlatego też będziemy się obszerniej nad cywilnym niż nad kryminalnym polsko-litewskim prawem zastanawiali” (LMAVB RS, f. 22–112, J. Jaroszewicz, *Wstęp przy rozpoczęciu kursu prawa*, k. 106–107, rkps). Tekst *Wstępu* zob. w: V. Raudeliūnas, *Įžanginė J. Jaroševičiaus krašto teisės paskaita (1829)*, [w:] *Teisės bruožai Lietuvoje, XV–XIX a.*, red. V. Andriulis i in., Vilnius 1980, s. 120 i n. Zob. A. Powstański, *Uwagi odnoszące się do bibliografii Statutu Litewskiego*, Wilno 1829, s. 29 i n., 37. Jest tam mowa o tym, że gubernie wołyńska, kijowska, czernihowska, połtawska w sądach „przewodniczą się” Statutem.

¹³ O wydaniach III Statutu zob. obszernie w: I. Daniłowicz, *Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego, rękopiśmiennych i edycji drukowanych, tak w ruskim oryginalnym, jako też polskim i łacińskim języku*, „Dziennik Wileński” 1823, nr 2, s. 162–177, 261–293; A. Powstański, *Uwagi...*, s. 7 i n.; I.I. Łappo, *Litowskiej Statut 1588 goda*, t. 1: *Issledowanije*, cz. 2, Kaunas 1934, s. 421 i n.; M.T. Lizisowa, *Język Kodeksu Olszewskiego (1550). Z recepcji staropolskiego języka prawnego-sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim w szesnastym wieku*, Kraków 2000, s. 24 i n.; S. Godek, *III Statut litewski...*, s. 84, 104–111.

¹⁴ A. Powstański, *Uwagi...*, s. 51 (podobnie s. 53, 107, 164).

¹⁵ Ignacy Daniłowicz sądził, że wadliwe edycje Statutu z lat 1698 i 1744 były tymi, które jako pierwsze „zszpecili i skaziły pierwiastkowe wydanie”. Zob. brulion listu Daniłowicza do ministra Karla Livena datowany na 5 IX 1828 r. (zapewne v.s.) (LMAVB RS, f. 18–186, Spuścizna Ignacego Daniłowicza [1815–1846], k. 45–46, rkps).

¹⁶ Biblioteka Kórnicka, 00768, A. Mickiewicz, *Kurs prawa cywilnego polskiego i historii tegoż wykładany w Wołyńskim Liceum w Krzemieńcu w roku 1829 przez P. Aleksandra Mickiewicza, nauczyciela prawa krajowego i rzymskiego*, k. 196, rkps. Bardzo krytyczną, wręcz miażdżącą, recenzję tego wydania napisał Ignacy Daniłowicz (LMAVB RS, f. 18–186, Spuścizna Ignacego Daniłowicza [1815–1846], k. 60–65, rkps). Bez wskazania autora opublikowano ją w „Pamiętniku Warszawskim” 1821, t. 20, s. 347–364. Podstawę przedruku Statutu, a więc wydanie z 1786 r., Daniłowicz nazwał tam „najbałamutniejszym ze wszystkich”.